
प्रकरण पाचवे

उ प सं हा र
=====

प्रकरण पाचवे

उ प सं हा र
=====

प्रस्तुत प्रबंधामध्ये महाराष्ट्रातील गणपती उत्सव व शिवाजी उत्सव या दोन चळवळींचा अभ्यास करण्यात आला आहे. लो. टिळक यांनी समाजामध्ये राजकीय जागृती निर्माण करण्यासाठी स्वदेशाबद्दल प्रेम निर्माण करण्यासाठी या चळवळीला सुरुवात केली. यासाठी त्यांनी गणपती आणि शिवाजी यांचे राजकीय मिथक तयार केले. राजकीय मिथकांच्याद्वारा मोठ्या प्रमाणात लोकांचा पाठींबा मिळविता येतो. हे लक्षात घेऊन या मिथका-मधून सामाजिक, राजकीय आशय भरला. लो. टिळकांनी १८९३ साली या चळवळींना सुरुवात केली आणि १९२० पर्यंत ती चळवळ सर्व महाराष्ट्रात आणि इतर प्रांतात पसरली. प्रस्तुत प्रबंधामध्ये ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून या चळवळींचा अभ्यास करण्यात आला आहे. १८९३ ते १९२० या काळामध्ये या चळवळीचे स्वरूप कशाप्रकारचे होते या चळवळीमधून कशा प्रकारची विचारधारा लोकांच्यापर्यंत पोहोचविण्यात आली. निरनिराळ्या अवस्थेतून ही चळवळ कशी पुढे गेली याचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

अ) सारांश -

प्रस्तुत प्रबंधामध्ये पहिल्या प्रकरणात राजकीय मिथक म्हणजे काय ? मिथकाची व्याख्या, स्वरूप, वैशिष्ट्य, उपयोग या बाबत चर्चा केली आहे. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रातील १८५० ते १९०० या काळातील समाजात होणारे राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक बदलांचा परामर्श घेतला आहे. प्राचीन काळापासून मिथकांचा वापर राजकारणात झाला आहे. मिथकात

पौराणिक कथा, दंतकथा, वीर पुराणाबद्दलच्या कथा यांचा समावेश होतो. अशा कथा सांगणारा केवळ ती कथाच सांगत नसतो तर त्याला त्या कथेपासून कोणता बोध लोकांनी घ्यावा व कोणती कृती करण्यासाठी त्यांनी सज्ज व्हावे हे सांगायचे असते. अशा कथेत व्यावहारिक कारण दडलेले असते. लोकमान्य टिळकांनी शिवाजी व गणपती या दोन ताकदवान मिथकांचा वापर केला व ब्रिटिशांच्या विरोधात आम जनतेला जागृत करण्याचा प्रयत्न केला. शिवाजी व गणपती चळवळ सुरु करून एकोपा निर्माण केला. शिवाजी आणि गणपतीच्या उत्सवांच्या माध्यमातून समाजामध्ये एकोपा घडवून आणण्याचा प्रयत्न होता.

ब्रिटिशांचे शासन इथे स्थिरस्थावर झाले होते. समाजात सुस्त पडला होता. अशा महाराष्ट्राच्या पडत्या काळात लोकांना प्रेरणा-स्फूर्ती देण्याचे कार्य या उत्सवांच्या माध्यमातून केले. कार्यकर्त्या लोकांना समाज प्रबोधनासाठी व्यासपीठ मिळवून दिले. थोडक्यात झोपी गेलेल्या लोकांना जागे करण्याचा प्रयत्न या उत्सवातून केला असे म्हटले तर वावगे ठरू नये.

प्रस्तुत प्रबंधाच्या दुस-या प्रकरणात महाराष्ट्रातील शिवाजी आणि गणेश चळवळी आणि राजकीय मिथकाची आवश्यकता यांची चर्चा केली आहे. टिळकांनी केलेल्या राष्ट्रीय सणा, उत्सव यांचा सविस्तर आढावा घेतला. १९९३ साली हिंदू-मुसलमानांचे संबंध कांही कारणाने बिघडले होते. हिंदू लोकांना स्वधर्माशी निगडित अशी काही तरी गोष्ट घ्यावी या हेतूने गणपती उत्सवाची सुरुवात झाली. पुढे त्याला राजकीय प्रबोधनाचे व्यासपीठाची जोड मिळाली. या व्यासपीठावरून राष्ट्राला परकीय जोखडातून मुक्त करण्याचा खल चालला व सुशिक्षित, लोकांनी यांची धुरा सांभाळली.

यातून राष्ट्रीयत्व जीवंत करण्याचा विचार बळावला. शिवाजी व गणेश चळवळीला खरा राजकीय अर्थ प्राप्त झाला. राष्ट्राच्या अभ्युदयासाठी, स्वातंत्र्यासाठी शिवाजीसारखे, गणपती उत्सवासारखे उत्सव चालू झाले पाहिजेत, स्वातंत्र्यासाठी, स्वराज्यासाठी धडपडणा-या राष्ट्रात नेपोलीयन, जॉर्ज वॉशिंग्टन, अकबर बादशाहा सारखे वीर पुरूष जन्मास आले पाहिजेत. असा विचार पुढे आला. टिळकांनी "केसरी" या बाबतची तात्त्विक मांडणी केली. शिवाजी सारखे वीर पुरूष पारतंत्र्यात राहणा-या लोकांना प्रेरणा देतात. म्हणून प्रत्येक समाजास राष्ट्रीय उत्सवाची आवश्यकता असते. असे प्रतिपादन त्यांनी त्यांच्या विविध लेखातून केले.

प्रस्तुत प्रबंधाच्या तिस-या प्रकरणात महाराष्ट्रातील शिवाजी व गणेश चळवळीचा ऐतिहासिक आढावा घेतला आहे. अभ्यासासाठी १८९३ ते १९०८, १९०८ ते १९१४ व १९१५ ते १९२० असे तीन टप्पे पाहून त्यातील गणेश व शिवाजी चळवळीचा साधार अभ्यास केला आहे.

१८८५ ला काँग्रेस या संघटनेची स्थापना झाली. जनसामान्यांच्या प्रश्नाला तोंड फोडण्यासाठी या संघटनेची स्थापना झाली. परंतु सदरची संघटना मवारू पक्षाच्या ताब्यात असल्यामुळे जनतेचे प्रश्न, ती परिणामकारकपणे मांडू शकली नाही. अर्ज विनंत्यांच्या राजकारणात ती अडकून पडली. तेव्हा टिळक, लाला लजपतराय, अरविंद घोष अशा राष्ट्रवादी विचाराने प्रभावित झालेल्या नेत्यांनी जहाल पक्षा स्थापन केला. अडाणी जनतेला लढाऊ राजकारणाचे धडे दिले. दरम्यान बंगालच्या फाळणीचा घाट घातला गेला. ब्रिटिशांनी फोडा व झोडा तंत्राचा अक्लंब केला. दडपशाहीला उक्त आला. आणि शिवाजी, गणेश चळवळ या क्वाट्यात सापडली. या उपक्रमांवर दडपण आले. बंदी घातली गेली. तरीही ही चळवळ मोडून न पडता उभी

राहिली. व समाजप्रबोधनाचे कार्य करू लागली. टिळकांचा तुळंगवास १९०८ ते १९१४ पर्यंत झाला. लजपतराय यांना अटक झाली. या दोन उपक्रमांचे पुरस्कर्ते तुळंगात गेले तरी ही चळवळ मोडून न पडता क्षीन राहिली. १९१५-१६ ला टिळकांची सुटका झाल्यावर होमस्तची चळवळ सुरू झाली. या वरील दोन चळवळीला खरा राजकीय अर्थ आला. स्वराज्य व स्वातंत्र्याच्या मागणीसाठी लढा उभा राहिला. या चळवळीत लोकांचे सहकार्य व पाठिंबा मिळत गेला. शिवाजीच्या कार्याचे नव्याने विश्लेषण केले जाऊ लागले.

प्रस्तुत प्रबंधाच्या चौथ्या प्रकरणात शिवाजी व गणेश चळवळीचा टीकात्मक अभ्यास केला आहे.

शिवाजी आणि गणपती चळवळ यांचा राजकारणावर व्यापक परिणाम झाले. या काळात शिवाजीच्या कार्याचे वेगवेगळे अन्वय आणि अर्थ सांगितले गेले. टिळकांनी हा उत्सव खेडोपाडी, मोठमोठी शहरे व परप्रान्तात नेला. स्वराज्य, स्वदेशी बहिष्कार योग व होमस्त लीग यांचा शिवाजी उत्सवाशी आलेला संबंध सांगितला आहे. १८९३-१९०८ या काळात या चळवळीत धार्मिक आवाहन सुधारकांना करण्यात आले. आणि समाज सुधारकांवर टीका करण्यात आली. गोखल्यांच्या सारखे नेत्यांचे त्याकडे लक्षा होते. स्वराज्य, स्वदेशी व रा. शिक्षण याचा प्रचार करण्यात आला. १९०८ ते १९१४ या काळात लो. टिळक मंडालेला तुळंगामध्ये होते. त्यांच्या अनुपस्थितीत उत्सव साजरे झाले पण त्यात जुना उत्साह नव्हता. राजकारणापेक्षा महाभारत, रामायण आणि इतर धार्मिक व्याख्याने देण्यात आली. १९१४ ते १९२० या काळामध्ये लोकमान्य टिळकांची सुटका झाल्यानंतर या चळवळीला पुन्हा उधान आले. टिळकांच्या होमस्त किंवा स्वराज्य मागणीचे व्यासपीठ म्हणून या चळवळीचा वापर

करण्यात आला. या काळात शार्मिक आवाहन किंवा मवाळांच्यावर कठोर राजकीय टीका यांचा प्रभाव होता. त्यामध्ये पहिल्या अवस्थेमध्ये असणारा प्रकार भावनिक आवेग आणि आवेशाही नव्हता. पण राजकीय व्यासपीठ म्हणून त्याचा वापर केला गेला. या काळामध्ये राजकीय चळवळीचे स्वस्व बदलले. टिळकांनी जास्त व्यापक व उदार राष्ट्रीय भूमिका स्वीकारली पण त्यांच्या राजकारणाला ब्राह्मणोत्तर पक्षाचे राजकारण त्यानंतर सुरु झाले होते. आणि ब्राह्मणोत्तर लोकांनी शिवाजी महाराज नावाचा पुरस्कार केला होता. लो. टिळकांच्या मृत्यूनंतर शिवाजी मेमोरियल फंडच्या वादामुळे अनेक प्रश्न निर्माण झाले. शिवाजी उत्सवाचे सिपक तितक्या परिणामकारकपणे मंडता आले नाहीत.

ब) टीकात्मक विवेचन -

लोकमान्य टिळकांनी या दोन उपक्रमाद्वारा समाज प्रबोधनाचे व्यासपीठ मिळवून दिले. या काळात लोकांनी अर्थकारणाचा समाज करणाचा, धर्मातील शुद्ध आचरणाचा खल केला. त्यांनी राष्ट्राची उभारणी हिंदू धर्माच्या पायावर उभी केल्याचे जाणवते. कारण त्या काळात धर्म आणि राजकारण यांच्यात फारकत करण्याची पध्दत नव्हती व राष्ट्राला कोणाच्या का होईना मार्गाने जागृत करणे गरजेचे होते. हिंदूंच्या एकतेवर भर दिला गेला असला तरी अन्य कोणाच्याही जाती जमातीत या उत्सवाने भांडणे लावण्याचा प्रकार केला नाही हे सुद्धा तितकेच खरे आहे.

स्वराज्य स्थापनेच्या कार्याला महत्वाचे स्थान दिले गेले असल्यामुळे सदरच्या उत्सवांचे लोण इतर प्रांतात पोहोच झाले व अडाणी जनता या उत्सवामुळे जागृत करता आली.

लोकमान्य टिळकांनी या दोन उपक्रमांना सुरुवात केल्यानंतर, समाजाला या दोन उत्सवामुळे विधायक वळण लागले. समाजात प्रागतिक विचारांना चालना मिळाली. हिंदु समाजाला एक प्रबोधनाचे व्यासपीठ मिळाले व समाज प्रबोधनाचे वारे देशभर वाहू लागले. उत्सवांची गरज आधुनिक काळात सातत्याने जाणावते. अशा उत्सवाला जर वळण दिले तर शास्त्रीय विचारांचे लोण पसरविता येतील. सध्या काळात या उत्सवाला जागरणाचे महत्त्व समजलेले दिसत नाही. फक्त मनोरंजनावरच भर पडता असल्याचे जाणावते. आपला धर्म, संस्कृती यातील चांगल्या वाईट विचारांना जर मार्गदर्शन केले तर निश्चितच या उत्सवांचे मुळ हेतू साध्य झाले असे म्हणता येईल व भारताचा गौरवगाली इतिहास पाहून नवपिढीला मार्गदर्शन करून स्वातंत्र्य समता बंधुता या विचारांचा प्रसार करता येईल.

.....

संदर्भ ग्रंथ सूची
=====

- १) करंदीकर, शिवराम लक्ष्मण - टिळक-भारत, य.गो. जोशी प्रकाशन,
पुणे, १९४४.
- २) करंदीकर, अनंत जनार्दन - "क्रांतिकारक टिळक नि त्यांचा काळ",
काळ प्रकाशन, पुणे, १९६९.
- ३) करंदीकर, ज.स. - श्री गणेशोत्सवाची ६० वर्षे,
ज.स. करंदीकर हिरक महोत्सव मंडळ, पुणे,
१९५३.
- ४) कीर धनंजय - लोकमान्य टिळक.
- ५) कुलकर्णी, विष्णू आप्पाजी - लोकमान्य टिळक यांची गेली आठ वर्षे,
इंदुप्रकाश स्ट्रीट प्रेस, मुंबई, १९०९.
- ६) डॉ. कुलकर्णी, भिमराव(सं. - अस्मिता महाराष्ट्राची,
मराठा मंदिर प्रकाशन, पुणे, १९७१.
- ७) केतकर, कुमार - कथा स्वातंत्र्याची, बालभारती, पुणे,
१९८५.
- ८) केळकर, न.चि. - लोकमान्य टिळक यांचे चरित्र खंड १,२ व ३.
न.चि. केळकर, प्रकाशन, पुणे, १९२३.
- ९) केळकर - केळकर जन्म शताब्दी महोत्सवाच्या
निमित्ताने, केसरी प्रकाशन, पुणे, १९७२.
- १०) केसरी-प्रबोध - केसरी महोत्सव मंडळ खंड १ ला,
केसरी सुवर्ण महोत्सव दिनानिमित्त,
केसरी-मराठा ट्रस्टीस अर्पण केलेला ग्रंथ, १९३१.

- ११) गोखले, शारदचंद्र (सं.) - केसरी १८८१ ते १९८१ वैचारिक संदर्भ आणि वाटचाल, १९८१.
- १२) जावडेकर, श.द. - आधुनिक भारत, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, चौथी आवृत्ती, १९७९.
- १३) जावडेकर, श.द. - लोकमान्य टिळक आणि महात्मा गांधी.
जावडेकर, श.द. - जीवन रहस्य : म. गांधी यांचे विस्तृत चरित्र, श्री देशमुख आणि कं. पुणे, १९४९.
- १४) जाधव, रमेश - राजर्षी शाहू छत्रपती, वाद आणि वास्तव, श्री महालक्ष्मी प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९२.
- १५) टिळक, ज.श्री.(सं.) - समग्र लोकमान्य टिळक खंड ४ व ६, केसरी प्रकाशन, पुणे, १९७६.
- १६) ठाकरे, केशव सिताराम - माझी जीवन गाथा, सोमया पब्लिकेशन, मुंबई, १९७३.
(प्रबोधनकार)
- १७) टेरे, रामचंद्र - लोकसाहित्य आणि संत साहित्य.
- १८) तळवलकर, गोविंद - बाळ गंगाधर टिळक, मॅजिस्ट्रिक बुक स्टॉल, मुंबई, १९७७.
- १९) तळवलकर, गोविंद - नौरोजी ते नेहरु.
- २०) देव, शंकरराव - देव देते पण कर्म नेते,
देवकीनंदन नारायण सासवड, आश्रम विश्वस्त मंडळ, पुणे, १९७६.

- २१) देशपांडे, बा. य. - बेळगांव जिल्हयातील स्वातंत्र्यसंग्राम,
(अण्णू गुरूजी) बेळगांव जिल्हा खादी ग्रामोद्योग संघ, बेळगांव,
१९७८.
- २२) नगरकर, वसंत - भारतीय स्वातंत्र्य संग्राम प्रेस्टीज, पुणे, १९८१.
- २३) पळशीकर वसंत (अनु.) - गोपाळ कृष्ण गोखले,
विश्वकर्मा साहित्यालय, पुणे, १९८६.
- २४) पळशीकर, वसंत - लोकमान्य टिळकांच्या नेतृत्वाची जडणाघडणा,
समाज प्रबोधन संस्था, पुणे, १९६८.
- २५) पानसरे, गोविंदराव - शिवाजी कोण होता,
समाजवादी प्रबोधिनी, इचलकरंजी, १९९१.
- २६) पालकर ना. ह. (नाना) - भावा एक, भारतीय विचार साधना,
पुणे, सन
- २७) पेंडसे, लालजी - महाराष्ट्राचे महामंधन,
साहित्य सहकार संघ, प्रकाशन
१९६५.
- २८) पंडित, नलिनी - महाराष्ट्रातील राष्ट्रवादाचा विकास,
मॉडर्न बुक, पुणे, १९७२.
- २९) प्रधान, ग. प्र. - स्वातंत्र्य संग्रामाचे महाभारत,
साधना प्रेस व साधना प्रकाशन, पुणे, १९८९.
- ३०) फडके, य. दि. - विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड १-३,
श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, १९८९, १९८९, १९९१.

- ३१) फडके, य. दि. - लोकमान्य टिळक आणि क्रांतिकारक,
श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, १ ऑगस्ट, १९८५.
- ३२) फडके, य. दि. - "केशावराव जेधे", श्री विद्या प्रकाशन, पुणे,
१९८२.
- ३३) फाटक, न. र. - लोकमान्य, मौज प्रकाशन, मुंबई, १९७२.
- ३४) बेडेकर, दि. के. - "संयुक्त महाराष्ट्र", चित्रशाळा, पुणे, १९४७.
- बेडेकर दि. के. व भणगे - भारतीय प्रबोधन, समाज प्रबोधन संस्था, पुणे,
भा. शा. (संपा.) १९७३.
- ३५) भवाळकर, तारा - मिथक आणि नाटक, सविता प्रकाशन,
औरंगाबाद, १९८८.
- वैद्य, प्रभाकर - म. फुले आणि त्यांची परंपरा,
प्रेरणा-शिकवण-विपर्यास,
लोकवाङ्मय गृह प्रा. लि., मुंबई, १९८२.
- ३६) सरदार, गं. बा. (सं.) - महाराष्ट्र जीवन १) जीवन: प्रेरणा आणि कार्य
२) परंपरा, प्रगती आणि समस्या
खंड १ व २.
जोशी, लोखंडे प्रकाशन, पुणे, १९६०.
- ३७) सहस्त्रबुध्दे, पु. ग. - महाराष्ट्र संस्कृती, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन,
पुणे, १९७९.
- सहस्त्रबुध्दे, पु. ग. - केसरीची त्रिमूर्ती, केसरी, पुणे.

- ३८) सुराणा पन्नालाल व - आजवा महाराष्ट्र, श्रीविद्या प्रकाशन,
किशोर बेडकीहाळ (सं:) पुणे, १९८८.
- 1) AHLUWALIA B.K. - Shivaji and Indian Nationalism
AHLUWALIA SHASHI Cultural Publishing Housing, Delhi,
1984.
- 2) CHOUSALKAR, ASHOK - Indian Idea of Political Resistance
Ajantha Publication, Delhi, 1990.
- 3) CASHMAN RICHARD I - The Myth of the Lokmanya Tilak
and Mass Politics in Maharashtra,
University of California, 1975.
- 4) COMBS J.E. - Dimensions of Political Drama,
Good year Publishing House Santa -
Mohica California, 1990.
- 5) CASSIRER E. - The Myth of the State Yale
University Press, New Haven, 1963.
- 6) DESAI S.P. - The Shivaji Commemoration Movement,
Dept. of Archives, Bombay, 1983.
- 7) ERNEST CASSIRER - The Philosophy of Symbolic,
Forms Vol.2, (Mythical-Thought)
New Heven Yale University Press,
1960.
- 8) Ghose Sankar - Renaissance to Militent,
Nationalism in India,
Allied Publishers, Bombay, 1969.

- 9) HENRY TUDOR - Political Myth,
Pallmall press, London, 1972.
- 10) INAMDAR, N.R.(Ed.) - Political Thought and Leadership
of Lokmanya Tilak, 'Concept',
New Delhi, 1983.
- 11) SAMARTH ANIL - Shivaji and the Indian National
Movement, Somaiya Publication,
Bombay, 1975.
- 12) SUDA J.P. - Main currents in Modern Indian
Political thought, Kenlash Mearnt,
1969.
- 13) SHARMA, G.P. - Politics and Society in India,
Parimal, Aurangabad, 1978.
- 14) TERACHAND - History of Indian Freedom Movement
Vol. 1-4, Publication division,
Government of India, New Delhi.
- 15) VARMA V.P. - Modern Indian Political thought,
Munshiram Manoharlal (Ed.) 6,
L.N. Agarwal, 1978.
- 16) VARMA V.P. - Life and Philosophy of Lokmanya Tilak,
L.N. Agarwal, Agra, 1978.

इतर साधणे -

- १) उल्हास शंकर - "ओझारचा विघ्नहर परिवर्तनाच्या मार्गावर"; साप्ताहिक सकाळ, १० सप्टेंबर, १९९४.
- २) करंवे, समीर - "अब्जावधीची उलाढाल करणारा गणेशोत्सव", चित्रलेखा सुखकर्ता विशेषांक, १२ सप्टेंबर, १९९४.
- ३) डॉ. चौसाळकर अशोक - "महात्मा पुले पांचा बळीराजा", पृ. क्र. १११-१५, समाज प्रबोधन पत्रिका, अंक ११६, जुलै, सप्टेंबर, १९९१.
- ४) डॉ. चौसाळकर, अशोक - महाराष्ट्रातील गणपती व शिवाजी चळवळ, रा. विं. टेरे गौरव ग्रंथ (आगामी) अप्रकाशित लेख.
- ५) "Social and Political interpretation of Shivaji in Maharashtra", p.p. 237-53, In studies in Shivaji and his brave, Ed. Dr. Kamble, B.R., Shivaji University, Kolhapur, 1982.
- ६) दादरकर, जयदेव - हा गणेशोत्सव टिळकांचा राहिला नाही, साप्ताहिक लोकप्रभा, २६ सप्टेंबर, १९९३.
- ७) बेळवी श्रीनिवास - "गणेशोत्सव टिळकांचा राहिला नाही, साप्ताहिक लोकप्रभा, २६ सप्टेंबर, १९९३.
- ८) बेदरकर, रवी - "गणेशोत्सव", साप्ताहिक सकाळ, १ ऑक्टोबर, १९९४.

- ९) बेल्हे, सुनिल - पुण्यातला गणेशोत्सव,
श्री गणेश विशोभांक, २ सप्टेंबर, १९९५.
- १०) भवाळकर, तारा - स्त्री मनीचा गणेश, साप्ताहिक लोकप्रभा,
२६ सप्टेंबर, १९९३.
- ११) सामंत, मोहन - गणेशोत्सव कसे असावेत ? नसावेत.
लोकप्रभा, १६ सप्टेंबर, १९९४.
- १२) वैद्य सरोजिनी,
फडके, य. दि.,
विधाधर गोखले,
प्रा. काले, व. पु.,
डॉ. देशमुख उषा,
प्रा. पुरोहित, जे. के.
- १३) अनक्लीकर, सुधाकर - "गायकवाड वाडा ते पुणे फेस्टिवल",
दै. पुढारी, ९ सप्टेंबर, १९९४, पृ. क्र. ३.
- १४) कुमार, प्रमोद - "गणपती बाप्पा नवीन स्वप्न", दै. पुढारी,
२९ ऑगस्ट, १९९५, पृ. क्र. ९.
- १५) खांदेवाले, श्रीकृष्ण - "गणेशोत्सव नवीन दृष्टीकोणाची आवश्यकता",
"महासत्ता", ९ ऑगस्ट, १९९५, पृ. क्र. २.
- १६) धोंगळे, अनंत - गणेशोत्सवातील बदलते सांस्कृतिक कार्यक्रम,
श्री गणपती विशोभांक, १५ सप्टेंबर, १९८९,
पृ. क्र. ६.

- १७) टिळक, ज.श्री. - स्वराज्यावे उद्गाते, लोकमान्य टिळक,
दै. केसरी, १ ऑगस्ट, १९९५.
- १८) पाटील लिला - सार्वजनिक गणेशोत्सवातील तस्पांची भूमिका,
दै. पुढारी, १९ सप्टेंबर, १९९३, पृ. क्र. ९.
- १९) परांजपे, गो. रा. = "गणेशाचे शतकांतर", महाराष्ट्र टाइम्स,
२७ ऑगस्ट, १९९५.

.....